

LIEFDE ALS ZIJNSGEBEUREN**Over de intieme briefwisseling tussen Hannah Arendt en Martin Heidegger***Jan Van den Brande*

Hannah Arendt-Martin Heidegger, *Brieven en andere getuigenissen 1925 tot 1975*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas, 2004, 476 pp., ISBN 90 450045 18

1

In 2004 verscheen in Nederlandse vertaling het boek *Hannah Arendt-Martin Heidegger: Brieven en andere getuigenissen 1925 tot 1975*, waarvan de eerste Duitse uitgave uit de nalatenschap werd verzorgd door Ursula Ludz in 1998. Toen deze correspondentie verscheen was het sinds geruime tijd geen geheim meer, dat de verhouding tussen Heidegger en Arendt zich niet enkel beperkte tot een professor-studente verhouding en een intens doorleefde intellectuele band, maar dat er ook sprake was van een intieme liefdesrelatie. De eerste gegevens hierover werden onthuld in de Arendt-biografie *Hannah Arendt: For Love for the World* van Elisabeth Young-Bruehl (New Haven, Yale University Press, 1982). Maar het was pas vanaf 1995, toen het weinig genuanceerde boek *Hannah Arendt - Martin Heidegger* van Ettinger werd uitgegeven, dat hun intieme relatie op heel wat belangstelling in de media kon rekenen. De publicatie van dit boek veroorzaakte allerlei speculaties en zogenaamde sensationele onthullingen over wat 'de grote filosofische liefdesaffaire van de twintigste eeuw' werd genoemd. Dit was dan ook de aanleiding die de erven van beider nalatenschap deed besluiten om de correspondentie tussen Martin Heidegger en Hannah Arendt, veel eerder dan gepland, integraal uit te geven.

Het eerste wat opvalt in deze publicatie, is dat de stem van Heidegger domineert. In totaal zijn in dit boek 119 brieven en andere documenten van Heidegger afgedrukt, daar waar het aandeel van Hannah Arendt zich beperkt tot 33 stuks, waarvan er dan nog veel alleen in de vorm van kopieën of concepten bestaan. De reden van dit ongelijke aandeel is dat Heidegger, uit vrees voor een schandaal, waarschijnlijk het grootste deel van de brieven die hij van Hannah Arendt ontving heeft vernietigd, daar waar voor Hannah Arendt de brieven en gedichten van Heidegger zo belangrijk waren dat ze deze altijd op een speciale plek heeft bewaard. De briefwisseling vangt aan in februari 1925, dit is de periode dat de achttienjarige Hannah college volgt bij Heidegger aan de universiteit van Marburg. Heidegger was toen zesendertig jaar, gehuwd en vader

van twee kinderen. Het is in die tijd dat hun liefde ontluikt, "het demonische heeft me te pakken", zo verneemt men uit een brief die hij haar schrijft op 27/2/1925. Hoewel Hannah Arendt in januari 1926 abrupt een einde maakt aan hun relatie, blijven ze corresponderen tot in het begin van de jaren dertig. Wat hierop volgt, is een door politieke tijdsomstandigheden bepaalde pauze van ongeveer twintig jaar, waarna hun relatie in het voorjaar van 1950 een nieuwe bloeitijd kent. Nadat Arendt hem heeft laten weten dat ze in een hotel te Freiburg verblijft, gaat hij haar daar onmiddellijk opzoeken en er ontstaat opnieuw een intense briefwisseling, die ongeveer vijf jaar duurt. Hierna is er weer een pauze van ongeveer tien jaar en het is deze keer Heidegger die naar aanleiding van haar zestigste verjaardag als eerste contact zoekt. Gedurende het laatste decennium van hun leven blijven ze ononderbroken met elkaar corresponderen. Arendt overlijdt op 4 december 1975, Heidegger zal haar minder dan een half jaar overleven en sterft op 26 mei 1976. De documenten en brieven uit deze drie perioden werden gebundeld onder de hoofddingen 'De blik', 'De terugblik' en 'De herfst'. Het zijn vooral deze uit de eerste twee perioden, die we in het kader van dit artikel zullen bespreken.

Volgens de meeste Nederlandstalige recensies, die naar aanleiding van deze briefwisseling werden geschreven, valt er op filosofisch gebied uit deze brieven niet veel te leren. Het argument dat hiervoor doorgaans wordt aangevoerd, is dat er in de correspondentie nooit sprake is van een intellectuele discussie, "waarin twee filosofen hun denken aan elkaar slijpen of verschillen van inzicht proberen te beslechten"¹. Maar wat door deze critici hierbij een beetje uit het oog wordt verloren, is dat de filosofische relevantie van de in dit boek gebundelde documenten, dat naast brieven ook dagboekfragmenten en gedichten bevat, zich op een ander gebied situeert. Zo bestaat volgens de Italiaanse auteurs Giorgio Agamben en Valeria Piazza², het filosofisch belang van de briefwisseling erin, dat deze ons toelaat een beter inzicht te krijgen in de manier waarop bij Heidegger de intieme betrekking van de liefde wordt gedacht in correlatie met andere noties uit zijn filosofie. Vandaar dat ze het ook niet eens zijn met het verwijt van sommige commentatoren aan het adres van Heidegger, volgens dewelke het thema van de liefde nauwelijks een rol speelt in zijn filosofie en derhalve 'liefdeloos' is³.

Maar vooraleer dieper in te gaan op de manier waarop Heidegger de liefde dacht en ervaar, lijkt het ons zinvol even stil te staan bij de intieme mededeling, zoals deze tot uitdrukking komt in het literaire genre van de liefdesbrief en het dagboek. De intimiteit van dergelijke briefwisseling grenst aan die van het bijhouden van een intiem dagboek. Het betreft in beide gevallen een soort van geheim schriftuur, die niet bedoeld is voor vreemde ogen of publicatie. Met betrekking tot het dagboek, schrijft Canetti: "Een dagboek dat niet geheim is, is er geen, en mensen die anderen hun dagboeken altijd voorlezen (...) moesten maar liever voordrachten over zichzelf organiseren." Volgens Canetti komt de absolute geheimhouding van het dagboek in de eerste plaats voort uit een soort

van lijfsbehoud, zodat “al die meedogenloze en vernietigende woorden die je anderen dikwijls zou willen zeggen” enkel aan het dagboek worden toevertrouwd. Vandaar dat binnen de besloten intimiteit van het dagboek ‘het spreken tot anderen’ wezenlijk een onuitgesproken spreken blijft, dat onvermijdelijk de vorm aanneemt van ‘een spreken tot zichzelf’⁴.

Hiermee is dan ook meteen het verschil aangegeven met de briefschrijver. Daar waar ik in het bijhouden van een dagboek slechts betrokken ben op mezelf, richt ik me in de brief wezenlijk tot iemand anders. Hoewel er in het dagboek ook sprake is van een verdubbeling van een schrijver en een lezer, in zover het bijhouden van een dagboek gepaard gaat met het voortdurend herlezen van wat ik voordien heb geschreven, creëert de briefwisseling een tussenruimte, die nooit door één van de correspondenten exclusief kan toe-geëigend worden en waarin beiden zich blootstellen en overleveren aan elkaar als aan hun geheim. Het is dit ‘tussen’ als gedeelde intimiteit, waarnaar Heidegger verwijst in een brief uit 1925:

En toch zou de een de ander graag iets willen ‘zeggen’ en zijn hart uitstorten; maar we zouden alleen kunnen zeggen dat de wereld niet de meer de mijne en de jouwe – maar de *onze* is geworden – dat wat we doen en tot stand brengen niet jouw *en* mij maar *ons* toebehoort (Heidegger aan Arendt, 8/5/1925, p.30-31).

2

Volgens de lectuur van Agamben en Piazza is het thema van de liefde bij Heidegger wezenlijk verbonden met de ontologische structuur van *alêthéia/lêthê*,⁵ wat tegelijkertijd ontbergen en verbergen, onthullen en verhullen, waarheid en niet-waarheid betekent. De liefde articuleert zich als een verhouding tot een geheim, die zich ontsluit in het gebaar zelf van wat ze versluit of die zich aankondigt op het moment dat ze zich terugtrekt. Vandaar dat de liefde in samenhang dient gelezen te worden met het Zijnsgebeuren (*Ereignis*), een begrip dat vanaf 1936 een centraal motief wordt in het denken van Heidegger, als openheid voor het geheim. Het geheim wijst bij Heidegger op het Zijnsgebeuren dat alle zijnden laat verschijnen, maar de kracht die deze doet verschijnen, blijft als Zijnsgebeuren verborgen of geheim. De houding waarin we ons openstellen voor het Geheim of het Zijnsgebeuren, zal Heidegger later met een term die hij aan Meister Eckehart ontleent, de gelatenheid noemen.

Onder verwijzing naar verschillende fragmenten in zijn werk, proberen Agamben en Piazza aan te tonen dat Heidegger de liefde begrijpt als een grondstemming. Heidegger verstaat onder stemmingen geen emotionele toestanden, die strikt persoonlijk zijn en slechts toebehoren aan een individueel subject. Stemmingen komen nooit helemaal alleen voort uit mijn zogenaamd innerlijk, bevinden zich ook niet helemaal alleen in de dingen uit de buitenwereld. In dit opzicht breekt Heidegger met het traditionele onderscheid tussen subject en object, om dit in te bedden in het meer oorspronkelijk

onderscheid tussen het zijn en de zijnden of de zogenaamde ontologische differentie. Wat Heidegger de affectieve tonaliteit van het zich bevinden in de wereld noemt, betekent dat de mens of het Dasein tegelijkertijd met de andere zijnden doortrokken is van een stemming en doorheen deze stemming voltrekt zich de openbaarheid ofwel het zijn van de zijnden. In die zin legt de stemming de ontslotenheid van het Dasein bloot, die Heidegger in *Sein und Zeit* beschouwt als de belangrijkste karakteristiek van de menselijke zijnswijze: wij zijn in ons zijn altijd al betrokken op het zijn van de zijnden, zowel op het zijn dat we zelf zijn als op de andere zijnden.

Vanuit dit gezichtspunt lijken de op het eerste zicht nogal hermetische brieven en gedichten van Heidegger veel van hun 'esoterisme' prijs te geven. Wat in de brieven van Heidegger voortdurend terugkeert als een motief, is dat de ervaring van de liefde zich structureert als een verhouding tot een geheim. Hoewel deze gedachte vooral wordt ontplooid in de tweede periode van hun briefwisseling, is deze reeds van in het begin aanwezig. Zo leest men in een brief uit februari 1925, hun verhouding is nog maar pas begonnen:

Liefde verandert de dankbaarheid in trouw jegens onszelf en onvoorwaardelijk geloof in de ander. Zo vergroot de liefde voortdurend haar diepste geheim. De nabijheid is hier het zijn op de grootste afstand van de ander – de afstand die niets doet vervagen, - maar het 'jij' in het transparante – maar onbegrijpelijke – alleendaar van een openbaring plaats (*Heidegger aan Arendt*, 21/2/1925, p.13).

Vanaf de eerste brieven herhaalt Heidegger onophoudelijk de ontologische betekenis van de liefde. De tussenruimte die in de liefde wordt geopend is in de eerste plaats "een laten zijn wat is" (*Sein lassen was ist*):

En wat kunnen we anders doen dan alleen – onszelf openstellen – en *laten* zijn wat is. Zo laten *zijn* dat het voor ons zuivere vreugde is en bron voor iedere nieuwe levensdag. Op vleugels te zijn wat we zijn. (*Heidegger aan Arendt*, 8/5/1925, p.30)

In een brief uit mei van hetzelfde jaar, schrijft Heidegger:

in de liefde zijn = in het diepst van je bestaan gedrongen zijn, *Amo* betekent *volo, ut sis*, zegt Augustinus ergens: ik heb je lief- ik wil dat je bent wat je bent (*Heidegger aan Arendt*, 13/5/1925, p 32- 33)⁶.

Liefde wordt hier verstaan als een stemming, die ons oproept tot een eigen bestaanswijze en die ons tegelijkertijd doet ontdekken, dat we dat ook willen van de ander. Of zoals Heidegger het preciseert in zijn bespreking van de Hölderlin-Hymnen: de liefde is een willen dat de geliefde verblijft in het wezen van zijn 'zo-zijn', van wat hij of zij is. Een dergelijk willen beschouwt Heidegger als het teken van de ware liefde en hij voegt eraan toe dat dit willen, waarin wij de ander

ontvangen in zijn eigenheid en een eigen bestaanswijze gunnen, zelfs kan blijven voortbestaan in het pijnlijke afscheid, de 'nacht van de rouw', in de mate dat deze niet begrepen wordt als het verlies van een emotionele hechting aan die ander.

Men vindt deze opvatting over de liefde ook terug in een andere brief uit hetzelfde jaar:

Alleen zo'n geloof, dat als geloof in de ander – de liefde is, kan het 'jij' echt aannemen. Als ik zeg dat mijn vreugde over jou groot is en groeit, wil dat zeggen dat ik ook geloof in alles wat jouw geschiedenis vormt. Ik stel mezelf geen ideaal – laat staan dat ik ooit in de verleiding zou kunnen komen jou daarnaar te vormen of iets dergelijks: maar helemaal jij – zoals je bent met je geschiedenis zult blijven – zo hou ik van je. Alleen dan is de liefde ook sterk en toekomstgericht en geen gemakkelijk gelegenheidsgenot – dan kiest ze ook voor de mogelijkheid van de ander (*Heidegger aan Arendt*, 22/6/1925, p 37).

Ook in deze brief herhaalt Heidegger de gedachte dat de liefde erin bestaat de ander te kunnen ontmoeten in zijn eigenheid, met zijn geschiedenis, zijn mogelijkheid en vermogen te zijn. Maar deze keer laat hij een aantal regels verder ook verstaan, dat we dit niet kunnen vanuit een uitsluitend uitwendige en objectieve beschouwing, die niet onszelf hierin betreft:

Want we kunnen zelf alleen geven wat we van onszelf vergen. En alleen de diepte waarin ik van mezelf mijn zijn kan verlangen, beslist over mijn zijn tegenover de ander.

Liefhebben betekent in de eerste plaats aan de ander de ruimte geven om zichzelf of zijn eigen bestaanswijze te ontdekken, maar dit kan slechts gebeuren in de mate dat we onszelf hebben ontdekt. De liefde wordt begrepen als een wederkerige gave, waarin beide partners komen tot een eigenlijke bestaanswijze en aan de ander schenken wat ze zelf niet hebben. "L'amour, c'est donner ce qu'on n'a pas", zo leert men ook bij Lacan, waarbij hij zich ongetwijfeld liet inspireren door Heidegger.

3

De brieven en gedichten uit de tweede periode staan in het teken van het weerzien of liever de terugblik, die zoals Heidegger schrijft, de blik veronderstelt die hem op de kathedr werd toegebliskemd en waarbij hij de blik en de bliksem opvat als de gebeurtenis, die het eerste, aanhoudende begin schiept:

Maar hoe vaak zou ik niet graag met de vijfvingerige kam door je wilde hardos strijken, vooral als je dierbare portret me recht in het hart ziet. Jij weet er niets van dat het dezelfde blik is die me op de kathedr toegebliskemd – ach, het was en is en blijft de eeuwigheid, van veraf in de nabijheid. Alles moest een kwart eeuw lang als

een zaadje in een laaggelegen akker rusten, rusten in een bezonkenheid van het onvoorwaardelijke; want al het leed en alle mogelijke ervaringen hebben zich in diezelfde blik van jou verzameld, waarvan het licht terugstroomt over je gelaat en de vrouw laat verschijnen. In de beeltenis van de Griekse godin schuilt dit geheimzinnige: in het meisje zit de vrouw, in de vrouw het meisje verborgen. En het eigenlijke is: dit *oplichtende verbergen zelf* (Heidegger aan Arendt, 4/5/1950, p 106-107).

Dit fragment geeft heel wat te denken. In de eerste plaats mag de blik bij Heidegger niet begrepen worden als een soevereine blik die vanuit zichzelf een licht werpt op de dingen, maar als een blik die zich laat aanschouwen door het Zijn in datgene wat hij aanschouwt. Wij vatten met de blik, wat ons wezenlijk aanblijkt of wat ons vanuit het geziene als het eigenste wezen aanblijkt. Vandaar dat Heidegger het Franse woord 'regarder' soms verkiest boven de blik, omdat hierin het 'garder' of bewaren meeklinkt, zoals hij toelicht in een andere brief:

Het goede heeft de goedheid van het hart nodig, die ziet omdat ze het bij alles al voor-zien heeft op de redding van de mens in zijn wezen; de ondoorgrondelijke betekenis van het Griekse "Hij heeft gezien, hij ziet" (heoraken hora), van de bewarende blik; louter wonder van de taal, die denkender is dan wij; het Franse regarder (Heidegger aan Arendt; 15/2/1950).

Blik is etymologisch verwant met bliksem, zegt Heidegger elders:

Bliksemen is zowel etymologisch als zakelijk gezien gelijk aan blikken. In de blik en als blik treedt het wezen in zijn eigen schittering. Door het element van zijn schittering heen bergt de blik, dat wat hij doet blijken, wederom in het blikken terug. Het blikken bewaart echter in de schittering tevens de verborgen duisternis van zijn herkomst als het ongeklaarde. Inkeer van de blik(sem) van de waarheid van het zijn, noemen wij In-blik. (...) In-blikseming is Gebeuren in het Zijn zelf. Gebeuren als Ereignis doet zijn blijken en toe eigenend de mens daarnaar ogen⁷.

Liefde als Zijnsgebeuren spreekt door de schittering van de blik, die tegelijkertijd oplicht en zich terugtrekt in "de verborgen duisternis van zijn herkomst als het ongeklaarde." Zo begrijpen we ook beter wat Heidegger bedoelt, als hij schrijft:

In de beeltenis van de Griekse godin schuilt dit geheimzinnige: in het meisje zit de vrouw, in de vrouw het meisje verborgen. En het eigenlijke is: *dit oplichtende verbergen zelf*.

Het beeld van de Griekse godin wordt hier het embleem voor de manier waarop Heidegger de liefde opvat, namelijk als het geheim of de Gebeurtenis van het Zijn, die zich openbaart of ontbergt en zich tevens in dit proces van openbaring verbergt. Wij bewaren in het hart van onze intieme relatie, zonder dit

volledig te kunnen of willen kennen, het geheim van de ander. Uit respect voor het geheim en de verborgenheid van zijn eigenheid, eigenen we ons de ander niet toe of willen we deze verborgenheid ongedaan maken, maar wordt de verborgenheid als een te bewaren geheim aan het licht gebracht. De ander is ons tegelijkertijd nabij en vreemd, gekend en geheimzinnig, aanwezig en afwezig. Het betreft een spanning die nooit opgelost wordt ten voordele van één van de twee polen. De dimensie van het ontbergen-verbergen (*a-lèthéia*), die door de liefde wordt ontsloten, levert ons uit aan wat we noch helemaal kunnen toe-eigenen, noch helemaal kunnen bezitten en begrijpen als iets dat men weet. De verhouding waarin het zijn van de ander wordt geopenbaard als een te bewaren geheim, onderwerpt ons beiden aan een gemeenschappelijke conditie, waarin we de ander laten zijn in zijn eigenheid.

Op vele plaatsen in de briefwisseling alludeert Heidegger, dat de zo begrepen liefde nauwelijks nog te onderscheiden valt van het denken en de waarheid. Hij citeert in dit verband niet enkel Meister Eckehart (Het denken zelf ... blaast het vuur van de liefde aan), maar toont vooral dat het gemeenschappelijke van de liefde en het denken bestaat uit het openstaan voor het Zijnsgebeuren of de waarheid van het Zijn. Misschien wordt dit nergens beter uitgedrukt dan in het gedicht DER WIDER-BLICK:

DE TERUG-BLIK

Bij 6 februari 1950

Als liefde in het denken opstijgt
Heeft zyn zich al tot haar geneigd.

Als denken de liefde bijlicht,
heeft gunst er glans aan toegedicht

(*Heidegger voor Arendt*, p.120)

Noten:

¹ Zie Cris van der Hoek en Charles Vergeer: 'Martin Heidegger en Hannah Arendt. De meesterdenker en zijn getrouwe dienstster?', in *Corresponderende denkers*, Damon, Nijmegen, 2004, p123. Tot dezelfde conclusie komt ook Hans Achterhuis in zijn artikel 'Heideggers getalenteerde studente', maar hij voegt er eerlijkheidshalve aan toe: "Ik ben mij bewust dat mijn Vorverständnis van deze brieven die van een overtuigd Arendtiaan is. Ik ontmoet in deze brieven een zelfstandig denkster die uit respect voor haar vroegere leermeester nooit het achterste van haar tong laat zien. Een 'Heideggeriaan' zal ongetwijfeld tot een andere lezing komen". (*Filosofiemagazine*, jaargang 13, nummer 7, september 2004, p.59.

² Giorgio Agamben, Valeria Piazza, *L'ombre de l'amour. Le concept de l'amour chez Heidegger*, Parijs, Rivages Poches, 2003.

³ Volgens Jaspers is de filosofie van Heidegger "ohne Liebe, daher auch im Stil unliebenswürdig" (cf. *Notizen zu Heidegger*, München, 1978, p 34). Men vindt deze kritiek ook bij Koepps (cf. *Merimna und Agape*, Seeberg Festschrift, 1929) en Binswanger (cf. *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins*. Zürich, 1942), volgens wie Heidegger in zijn analyse van het Dasein geen enkele plaats toekent aan de liefde en hij zich hierin enkel steunt op de 'zorg'. In een laat antwoord op dit verwijt van Binswanger, zegt Heidegger: "De liefde fundeert zich op een zelfde beslissende manier in het Zijnsverstaan, als de antropologisch begrepen 'zorg'" (Cf. *Zollikoner Seminare*, Frankfurt, Klostermann, 1987, p 237).

⁴ Elias Canetti, *Het geweten in woorden*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984, 67-68.

⁵ Volgens Heidegger is er in de geschiedenis van de metafysica sprake van een zijnsvergetelheid, waardoor de waarheid van het Zijn verborgen blijft. De metafysica heeft zich in de geschiedenis zowel ontwikkeld als een ontologie en theologie. Vandaar dat Heidegger kan spreken van het onto-theologisch wezen van de filosofie. Wat beide gemeenschappelijk hebben, is dat ze het zijnde als zijnde verabsolutiseren en derhalve het Zijn negeren. Door de vraag te stellen naar de waarheid van het zijn, maakt Heidegger gebruik van de Griekse *alèthéia*, wat letterlijk onverborgenheid betekent. Er doet zich met betrekking tot het begrip *alèthéia* wel een wending voor in het denken van Heidegger. Tot in het begin van de jaren dertig verwees *alèthéia* naar het verborgen dan wel onverborgen zijn van zijnden. Vanaf de tweede helft van de jaren dertig lijkt de interpretatie van Heidegger erop te wijzen dat niet alleen het zijnde, maar ook het zijn zelf onderworpen is aan het proces van *alèthéia*, van ontberging en verberging.

Heidegger verwijst ook naar die wending in de brieven: "Hoewel ik de ontslotenheid van het er-zijn vanuit de *A-lèthéia* duidelijk zag, en daaraan duidelijk probeerde vast te houden, was ik toen nog niet in staat vanuit de *A-lèthéia* te denken – dat wil zeggen niet alleen er-zijn, maar 'zijn' en het 'en' van zijn 'en' er-zijn terug te plaatsen in de *A-lèthéia* en dit 'terug' als het voorafgaande te denken. Vanuit de huidige ontwerpen zag ik hoe de analytica van het er-zijn nog een voortdurende klippentocht is, waarbij aan de ene kant een val in een louter gemodificeerd subjectivisme dreigt, en aan de andere kant tegelijkertijd een val in de *A-lèthéia* – die vanuit het metafysische denken volslagen ontoegankelijk blijft. Dat lukte me pas in 1935, nadat ik me het jaar daarvoor innerlijk van het jaar als rector had vrijgemaakt en langzaam weer op krachten kwam" (*Heidegger aan Arendt*, 6/5/1950, 115-116).

⁶ Volgens Ursula Ludz heeft dit citaat Hannah Arendt haar leven lang vergezeld en is het mogelijk ook mede bepalend geweest voor de keuze van het thema van haar proefschrift (*Der Liebesbegriff bei Augustin*). Hoewel dit citaat niet letterlijk terug te vinden is bij Augustinus, is er naar de geest een bron te vinden in Augustinus' *Sermo Lambot*: "Et quodcumque amas, vis ut sit" – "En van alles waar je van houdt, wil je dat het er is".

⁷ Heidegger, *De techniek en de ommekeer*, Tielt, Lannoo, 1973, 63.